

*Dicebat Bernardus Carnotensis,
nos esse quasi nanos,
gigantium humeris insidentes,
ut possimus plura eis et remotiora videre,
non utique proprii visus acumine,
aut eminentia corporis,
sed quia in altum subvehimur
et extollimur magnitudine gigantea.*

Joannis Saresberiensis, episcopi Carnotensis (século XII)

Conforme ao regulamentado no actual marco ético, estético e xurídico, este traballo de investigación, reflexión e interpretación é responsabilidade exclusiva/individual do autor, mais ao mesmo tempo, é o resultado coral de múltiples e heteróclitas achegas, sen as cales este estudo da rexión do bispado de Mondoñedo entre os séculos IX e XIII sería unha singradura irrealizable, ficando este modesto Argo á vontade de Caribdis e Escila no golfo de Sirte.

Antes de nada, gustaríame comezar agradecendo e recoñecendo a mestría da Dra. María Xosé Rodríguez Galdo, do Dr. Fernando López Alsina e do Dr. Pegerto Saavedra Fernández. O seu quefacer investigador amosoume o territorio mindoniense transformado en suxeito da historia e obxecto da historiografía. Desde a modestia, agardo que esta obra logre reflectir, como se de “selene” se tratase, un mínimo do fulgor emanado do seu esplendoroso labor. Así mesmo, queredría evocar e reivindicar con emoción as insignes figuras do Dr. Francisco Mayán Fernández [† 2010] e do Dr. Enrique Cal Pardo [† 2016], cuxa memoria continúa viva na agora orfa cidade de Mondoñedo.

Nesta declaración híbrida [intelectual e sentimental] agroma con forza a enorme débeda académica e humana co Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento (IEGPS), un senlleiro centro de investigación do Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), que leva setenta e cinco anos de incansable e frutífero servizo a Galicia e aos galegos. Ao Dr. Eduardo Pardo de Guevara y Valdés [director], ao Dr. Antón M. Pazos [vicedirector], ao Dr. Isidro García Tato, ao Dr. César Olivera Serrano, ao Dr. Francisco Javier Pérez Rodríguez, ao Dr. Pablo S. Otero Piñeyro Maseda e ao restante persoal científico e técnico, de antano e do presente, tributo leal afecto e sincera gratitude polos entrañables momentos acontecidos dentro e fóra dos muros do antigo hospital de San Roque desde o ano 2003, agardando sexan o proemio de mil primaveras máis...

Este agradecemento profundo esténdese aos docentes do Departamento de Història e de Estudos Políticos e Internacionais da Faculdade de Letras da Universidade do Porto, con especial agarimo ao Dr. José Augusto Pereira de Sotto Mayor Pizarro e á Dra. Paula María de Carvalho Pinto Costa. As súas ensinanzas sobre a historia e historiografía medieval de Portugal, así como o cariño á terra alén do río Miño, forman parte indisoluble da miña memoria sentimental. Ademais, o meu recoñecemento á Fundación Barrié e ao seu programa de bolsas de formación internacional, que sufragou a miña estadía de investigación portuense entre os anos 2007 e 2008.

Na longa singradura de *O bispado de Mondoñedo na Idade Media: territorio, comunidade e poder* sempre existiron dous portos seguros. Por unha banda, o Dr. Carlos Baliñas Pérez, mestre e guía, sempiterno Quirón deste aprendiz de historiador, incansable Tifis que impediu a este Argo naufragar nos mares da desesperanza e a esta Penélope acabar destecendo o tecido. Por outra banda, a miña familia, nomeadamente mi padre Valentín González Paz e mi madre María Felicidad Paz Cabeza, sustento e alento constante, cuxo cariño, comprensión e resistencia ante batallas e galernas causarían asombro ao titán Prometeo. Subido nos vosos ombreiros fun capaz de transcender as mestas néboas do Alto do Fiouco e avistar a conclusión desta ardua odisea: a illa de Ítaca, convertida nestes dous volumes publicados na prestixiosa Editorial CSIC.

Este venturoso desenlace débese en parte significativa á implicación do Grupo de Desenvolvemento Rural Terras de Miranda, con Don Vidal Martínez-Sierra López á fronte, e da Secretaría Xeral de Política Lingüística da Xunta de Galicia, con Don Valentín García Gómez á cabeza, que apoiaron con decisión e xenerosidade esta iniciativa, tematicamente centrada na nosa terra e escrita na “nosa lyngoage galega”. A ámbolos dous, os meus cumpridos agradecementos.

**A XEITO DE PROEMIO:
A INTRAHISTORIA DA OBRA**

“Non hai historias sen sentido. E eu son un deses homes que saben atopalo alá onde os demais non o ven. Despois do cal, a historia convértese no libro dos vivos, como unha trompeta brillante que fai rexurdir do seu cadaleito ós que son po dende fai séculos... Só que se precisa tempo, hai que considerar os acontecementos, vencellos, descubrir os nexos, mesmo os menos visibles” (Umberto Eco, *Baudolino*, 2001).

Todo relato histórico é sempre, indefectiblemente, unha narrativa persoal, determinada polas experiencias, devezos e perspectivas do seu autor. E o carácter monumental deste traballo de investigación, o seu rigor metodolóxico, a perfecta interconexión de datos e interpretacións, só poden comprenderse enteiramente se se ten en conta que é, non só unha excelente proba de pericia profesional para a obtención do grao de doutor, senón, antes ca nada, un acto de amor. As terras e os homes da Mariña luguesa, cerne do espazo territorial do bispado de Mondoñedo, non son para Carlos Andrés González Paz meramente un suxeito de estudo académico, un marco axeitado de interpretación duns procesos históricos. Son primordialmente a súa *ecúmene*, a súa patria: do desexo por coñecer máis e mellor a historia do seu berce, que o ten motivado dende moi novo, xurde este sobresaínte traballo. Con el en mente, comezou o seu labor investigador, primeiro como amateur, logo cada vez máis e mellor profesional, indo, como ditaban os canons da vella universidade medieval, do pouco ó moito, do particular ó universal. Aínda que nin el mesmo o sabía daquela, a xénese desta *magna opus* comezou cun estudo das fortalezas medievais da zona, para continuar logo ca posta a proba dun modelo analítico da historia medieval da comarca do Val do Ouro, cuxo perfeccionamento e extensión ó conxunto do territorio do bispado mindoniense é o banzo final e apoteose deste proceso de formación e maduración intelectual. Mais, mesmo que o peso do inxente esforzo caeu sobre todo en-

riba dos seus ombreiros, non foi un camiño totalmente en solitario. Contou sempre co apoio inquebrantable da súa familia e achegados, que souberon apostar por el e recoñecer o talento que levaba dentro, mesmo cando os froitos do seu labor afoutado tardaban en dar chegado. Tivo asemade a fortuna de irse formando na metodoloxía investigadora, alén dun mundo universitario por veces demasiado pechado en si mesmo, no Instituto de Estudos Galegos Padre Sarmiento ó carón de profesionais da entidade de Eduardo Pardo de Guevara e Antón M. Pazos, cuxa pegada pode notarse na atención ó detalle e na amplitude de miras desta obra. E, por suposto, logo do noso primeiro encontro nas aulas da Facultade de Humanidades de Lugo hai xa máis de vinte anos, esta ten sido tamén unha viaxe de aprendizaxe común entre os dous tocaios, no que tiveron a fortuna de atopar unha xema en bruto e a ventura de vela converterse de promesa futura do medievalismo galaico en realidade presente, como ten posto de releve o tribunal de reputados historiadores que xulgou esta tese de doutoramento e considerouna merecente da máis elevada cualificación académica posible.

Dos propósitos, metodoloxía e proposta de interpretación histórica desta obra fala de abondo o propio autor no seu primeiro capítulo introdutorio e, non tendo nada novo que engadir, remito ó lector á lectura desas poucas pero densas páxinas, que penso atopará altamente suxestivas. Si que me gustaría, sen embargo, facerme eco da opinión xeneralizada entre aqueles que xa tiveron acceso a este traballo de investigación de que se trata dunha obra “clásica”, dunha tese doutoral “das que xa non se fan a penas hoxe en día”. Efectivamente, non estamos diante dun estudo pirotécnico e efectista, baseado nunha ocorrencia brillante ou tomada prestada e unha bibliografía de moda. Pola contra, hai detrás deste libro un profundo traballo de pescuda documental, unha minuciosa selección bibliográfica e mesmo unha concepción case artesanal do oficio de historiador que tristemente son cada vez máis excepcionais no mundo académico contemporáneo. Como no caso do iceberg, e mesmo tendo en conta a súa extensión, o que o lector ve diante dos seus ollos non é máis que o ápice dun inxente esforzo de documentación, contrastación e formulación que fica oculto fóra da propia obra, por máis que del queden ecos no resto da produción investigadora do doutor González Paz. Clásico é tamén, aparentemente, o modelo de estudo rexional, desenvolvido na Francia dos anos cincuenta e sesenta do pasado século e traído á Península e aclimatado aquí con trazos propios polo mestre José Ángel García de Cortázar. Universal é así mesmo a vontade de facer unha “historia global”, que bebe das fontes mesmas de Marc Bloch e a Escola dos Annales.

Mais non nos enganemos: a Carlos Andrés e a quen isto subscribe encántalles a mensaxe contida nas palabras do erudito medieval Bernardo de Chartres: “Somos ananos a costas de xigantes. Vemos máis lonxe ca eles porque nos aproveitamos da altura dos nosos predecesores”. En efecto, un dos grandes logros deste traballo é o de reformular o vedraño modelo de análise histórica rexional, que semellaba estar xa esgotado, coa apertura a novas perspectivas multidisciplinares, coa aportación de saberes vidos doutras ciencias experimentais e sociais ata agora consideradas alleas ó mester historiográfico. Non cabe dúbida que na formulación deste paradigma anovado ten xogado un papel fundamental a formación como humanista do autor, quen soubo superar as eivas iniciais de non terse especializado inicialmente nas aulas universitarias como historiador sen ter perdido por iso unha visión máis global e policéntrica do coñecemento do que é habitual no sistema académico español de hoxe en día. As técnicas é posible aprendelas, con máis ou menos esforzo, pero se un non é capaz de desenvolver, como o autor ten feito, unha cosmovisión propia, non é posible saltar da mecánica á enxeñería, aportar unha voz propia ó acervo do saber. E quero salientar tamén que esta proposta historiográfica, clásica e novidosa á vez, faise dende Galicia —mesmo dende un campus periférico— e en lingua galega por un autor que soubo chegar ó coñecemento universal sen renunciar nunca á empatía cas súas raíces nun pequeno recuncho da nosa terra. Por último, este prologuista non pode menos de expresar a súa merecida satisfacción polo papel que lle ten tocado xogar como mentor do autor deste máis que salientable traballo e como parteiro das súas ideas. Pois, relendo o marabilloso traballo de Carlos Andrés González Paz, aínda tan fascinante para min como cando o fun vendo xurdir en borrador, podo facer miñas con lexítimo orgullo as palabras do romancero español: “*si no vencí reyes moros / engendré quien los venciera / y ahora en vez de cogulla / cuando la ocasión se ofrezca / me calaré la celada / y pondré al caballo espuelas*”. *Laus deo.*

Lugo, Agosto de 2019

CARLOS BALIÑAS PÉREZ

Universidade de Santiago de Compostela [USC]

PREFACIO

Pocas cosas resultan más gratificantes que tener la oportunidad de prologar una obra como esta, máxime si su autor es, como es este el caso, un buen amigo.

Carlos, además de un gran investigador del CSIC, es una persona entusiasta de su trabajo, y eso lo transmite a toda su obra, tanto oral como escrita. La rigurosidad con que trata todos los temas es fruto de esa pasión, que se ve acrecentada cuando el tema a tratar gira entorno a su amada Mariña.

Su tesis doctoral, como no podía ser de otra manera, versa sobre su tierra natal, el origen de la diócesis de Mondoñedo allá por el remoto siglo IX, *O bispado de Mondoñedo na Idade Media: territorio, comunidade e poder*, que dará en el futuro lugar al nacimiento de la provincia del mismo nombre.

Su trabajo es fruto de la aplicación de la metodología actual de estudio, donde a una exhaustiva labor de investigación en archivos, se añaden aportaciones de otras ciencias físicas y humanas como son la edafología, climatología histórica, arqueología, etc., con la intención de dar una visión global del territorio en cuestión.

Esta es una obra imprescindible, y que muchos echábamos de menos, ya que nunca se había abordado un estudio tan completo y con esta rigurosidad de la Mariña. Este tipo de trabajos contribuyen grandemente al estudio de nuestra identidad, como pueblo diferenciado, en el conjunto del territorio gallego, permitiéndonos tomar conciencia de nuestras singularidades colectivas.

La historia como proceso evolutivo está condicionada, en gran parte, a la localización de nuevos documentos, que aportan enfoques diferentes o matizan otros, dando lugar a posibles nuevas versiones de un hecho histórico.

Este es uno de los objetivos de este libro, el de dar lugar al inicio de nuevos estudios, interpretaciones, etc. de algún suceso, tema o personaje, al que no habíamos prestado la atención debida, y que la aportación de estos datos puede hacer renacer el interés por ellos.

Por tanto, es una obra que nace con vocación de obra de consulta, siendo aconsejable su estudio como paso previo a cualquier trabajo de investigación o divulgación de la comarca.

Desde el punto de vista territorial, esta tesis doctoral abarca completamente la Diócesis de Mondoñedo-Ferrol, por tanto, incluye la totalidad de los municipios que constituyen el lugar de actuación del GDR-1 “Terras de Miranda”, de ahí nuestro interés en la publicación de esta obra, que dicho de paso, obtuvo el calificativo de sobresaliente *Cum Laude*.

Reitero mi agradecimiento al Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento, y como no, al autor de la obra, por brindarnos la oportunidad de ser partícipes de su publicación, y así, contribuir al conocimiento de nuestra realidad histórica.

VIDAL MARTÍNEZ-SIERRA LÓPEZ
Presidente GDR-1 “TERRAS DE MIRANDA”

INTRODUCCIÓN

O obxectivo principal desta obra sintetizaríase no estudo da rexión do bispado de Mondoñedo entre os séculos IX e XIII, coa finalidade esencial de avanzar —grazas á presentación, observación, interpretación e comparación da información recompilada— no coñecemento existente sobre a súa traxectoria histórica medieval.

Trala aparente sinxeleza desta breve afirmación, agáchase a asunción dun reto intelectual de considerable magnitude, que se comezaba a fraguar anos atrás. A realización da memoria de licenciatura —centrada na comarca do Val do Ouro na Idade Media¹— confirmou a gran potencialidade da rexión diocesana mindoniense, a cal resultaba susceptible de converterse nun obxecto de análise coherente, circunscrito e unitario dun territorio definido na Galicia medieval.

A súa selección definitiva baseouse na conxunción de tres elementos de diferente carácter, relacionados coa orixe e veciñanza do autor, coa temática e coa metodoloxía aplicada. Por unha banda, alén do factor sentimental, a militante condición mindoniense mais, sobre todo, o coñecemento activo da xeografía rexional transformaríase nunha ferramenta de significativa utilidade á hora de afrontar un estudo complexo, no cal o territorio sería un elemento indispensable.

Por outra banda, neste momento inicial debe recoñecerse que a envergadura do tema escollido ocasiona auténtica vertixe, sensación que se amortece grazas á acción balsámica dunha constatación historiográfica. A mediados do século XII, *Joannis Saresberiensis* [Xoán de Salisbury] atribuíu a *Bernardus Carnotensis* [Bernardo de Chartres] a autoría da famosa expresión *nos esse*

---

¹ Carlos Andrés GONZÁLEZ PAZ, *El Val do Ouro en la Edad Media*, Lugo, Universidade de Santiago de Compostela, 2006. [Memoria de licenciatura].

*quasi nanos, gigantium humeris insidentes*² —ou sexa, “somos ananos que nos erguemos sobre ombros de xigantes”—. Neste caso concreto, os recios ombreiros corresponden a tres magníficos investigadores, cuxo labor forneceu un corpus bibliográfico fundamental no discernimento da realidade histórica mindoniense nas etapas medieval e moderna.

Seguindo un criterio cronolóxico, iniciado na primeira metade dos anos setenta do século XX, nun momento de renovación historiográfica en Galicia, en primeiro lugar situaríase a Dra. María Xosé Rodríguez Galdo, cuxa memoria de licenciatura —*La crisis bajomedieval en el obispado de Mondoñedo*³— e tese de doutoramento —*Señores y campesinos en el obispado de Mondoñedo (siglos XIV-XVI). Análisis de la sociedad rural gallega de fines de la Edad Media*⁴— se centraron tematicamente no territorio mindoniense no transcurso do período tardomedieval⁵.

En segundo lugar, o Dr. Fernando López Alsina, cuxa pioneira memoria de licenciatura —*Introducción al fenómeno urbano medieval gallego, a través de tres ejemplos: Mondoñedo, Vivero y Ribadeo*⁶— representou, en palabras de José Ángel García de Cortázar y Ruiz de Aguirre⁷, a inauguración do estudo do ámbito urbano medieval galego, un avance significativo no coñecemento dos homes e mulleres de cidade e vilas, habitantes dos núcleos mindoniense, ribadense e viveirense entre os séculos XII e XV⁸.

² Joannis SARESBERIENSIS, Carnotensis Episcopi, “Metalogicus. Opera Omnia”, en Jacques-Paul Migne (ed.), *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, Petit-Montrouge (París), 1855, vol. 199, col. 900.

³ Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1973.

⁴ Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1975.

Ámbolos dous traballos de investigación foron dirixidos academicamente polo Dr. José Ángel García de Cortázar y Ruiz de Aguirre. Así consta en: “Tesis de Licenciatura y Tesis Doctorales dirigidas por el Prof. José Ángel García de Cortázar”, en Beatriz Arízaga Bolumburu, et al., (eds.), *Mundos medievales: espacios, sociedades y poder. Homenaje al profesor José Ángel García de Cortázar y Ruiz de Aguirre*, 2 vols., Santander, Universidad de Cantabria, D.L. 2012, vol. 1, páxs. LI (núm. 10) e LIII (núm. 2).

⁵ A súa disertación de doutoramento —desenvolvida sobre unha base documental de “máis de cuatro mil documentos de procedencia eclesiástica”— divídese en dúas partes, focalizadas respectivamente na análise das forzas produtivas e no estudo da organización social. María Xosé RODRÍGUEZ GALDO, *Señores y campesinos en Galicia. Siglos XIV-XVI*, Santiago de Compostela, Pico Sacro, 1976, pág. 6.

⁶ Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1975.

⁷ “Tesis de Licenciatura y Tesis Doctorales...”, pág. LII (núm. 22).

⁸ Coa súa realización, pretendíanse lograr tres obxectivos: a) a “fijación sistemática y coherente de las bases conceptuales y metodológicas”, b) a “exploración y evaluación del tipo y volumen de fuentes susceptibles de aprovechamiento”, e c) a análise destes tres nú-

En terceiro lugar, o Dr. Pegerto Saavedra Fernández, cuxa magna tese de doutoramento —*La provincia de Mondoñedo en el Antiguo Régimen: población, sociedad y economía*⁹— se focalizou na análise histórica, socioeconómica, da circunscrición provincial mindoniense, xeograficamente coincidente co sector cantábrico do bispado, entre os anos 1480 e 1830. O autor sentiuse atraído pola conxunción dunha serie de elementos, como a súa especificidade —mais considerada desde unha perspectiva global—, a abundancia de fontes de información e as súas variantes internas¹⁰.

A esta selecta nómina de egrexios precursores do panorama historiográfico galego, súmanse a continuación un eminente suxeito colectivo e un excelso persoeiro das letras mindonienses.

Por unha parte, os grandes eruditos e cronistas de Mondoñedo. Non sempre suficientemente comprendidos, nin dabondo valorados, a auténtica vocación e o traballo infatigable de Don José Villaamil y Castro, Don Víctor Silva Posada, Don Eduardo Lence-Santar y Guitián e do Dr. Francisco Mayán Fernández proporcionaron multitude de páxinas de historia local, que moitas veces se amosan útiles no quefacer de desentrañar o transcorrer de territorio, comunidade e poder neste espazo rexional no tempo medieval.

Por outra parte, o Dr. Enrique Cal Pardo, entrañable e xeneroso cóengo arquivista da sé de Mondoñedo, a cuxo abnegado labor de catalogación, transcrición, edición e publicación das fontes catedralicias medievais —que se constituíron nunha ferramenta imprescindible na realización desta obra—, engádese a redacción do *Episcopologio Mindoniense*, fito monumental no marco historiográfico eclesiástico-diocesano de Galicia¹¹.

Por último, a consecución efectiva do obxecto descrito requiriría do desenvolvemento “teórico y práctico del oficio de historiador”, consistente en

---

cleos urbanos mariñaos “tratados en la doble dimensión de su estructura interna y, sobre todo, de su papel de ordenadores del área regional”. José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR [Y RUIZ DE AGUIRRE], “Prólogo”, en Fernando López Alsina, *Introducción al fenómeno urbano medieval gallego, a través de tres ejemplos: Mondoñedo, Vivero y Ribadeo*, [Lugo], Universidade de Santiago de Compostela, 1976, páxs. [5-6].

⁹ Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1982.

¹⁰ En síntese, ofrécese unha obra na que “hemos intentado explicar una realidad, desentrañando, en suma, los mecanismos sobre los que se asientan la economía y la sociedad de la provincia -el discurrir histórico, en definitiva-”. Pegerto SAAVEDRA [FERNÁNDEZ], *Economía, política y sociedad en Galicia. La provincia de Mondoñedo, 1480-1830*, [Madrid], Xunta de Galicia, D.L. 1985, páxs. 11-16.

¹¹ Enrique CAL PARDO, *Episcopologio Mindoniense*, Santiago de Compostela, CSIC, 2003 (Anexo de Cuadernos de Estudios Gallegos, 28).

parte, segundo apodéctica descrición “cortazariana”, no recurso a unha metodoloxía correcta que, desde parámetros adecuados á finalidade formulada, resulte útil á hora de “buscar, seleccionar, reunir, sistematizar y analizar informaciones con vistas a su interpretación”¹². Neste sentido, a concepción teórica do bispado de Mondoñedo sitúanos ante o método de análise de base rexional, que será materializado consonte aos instrumentos e técnicas enunciados polo Dr. José Ángel García de Cortázar y Ruiz de Aguirre¹³, tronco común de dúas gallas implementadas no ámbito académico galego.

Acudindo novamente a un criterio temporal, en primeiro lugar distinguírase o labor do Dr. Ermelindo Portela Silva, cuxa disertación doutoral versou sobre a diocese tudense nos séculos XII a XV¹⁴. As súas reflexións previas, as tres preguntas iniciais encadeadas, as correspondentes respostas, así como a súa definición de análise rexional —que “persigue el conocimiento de la serie de relaciones que el conjunto de los habitantes de un territorio establecen con el espacio en que viven y entre sí mismos, durante un período de tiempo concreto”—, seguen a ser paradigmáticas neste tipo de estudos¹⁵.

No albor dos anos noventa do século XX, os seus argumentos e presupostos metodolóxicos resultaron trasladados —de maneira máis ou menos mimética, de forma máis ou menos adaptada— a dous traballos realizados baixo a súa orientación académica. Por unha parte, *La comarca del Avia en la Baja Edad Media*, de Carlos Alberto Deaño Gamallo¹⁶, e por outra parte,

---

¹² José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR [Y RUIZ DE AGUIRRE], “Documentación e investigación (Proyecto Dohiscan: Documentación Histórica de Cantabria)”, en Manuel González Morales e Jesús Ángel Solórzano Telechea (eds.), *II Encuentro de Historia de Cantabria*, 2 vols., Santander, Universidad de Cantabria, Parlamento de Cantabria, [2005], vol. 1, páx. 255.

¹³ Estes criterios aparecen reflectidos en traballos iniciáticos como: José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR Y RUIZ DE AGUIRRE, “La Rioja Alta en el siglo X. Un ensayo de análisis cartográfico sobre los comienzos de la ocupación y explotación cristiana del territorio”, *Príncipe de Viana*, 34/132-133 (1973), páxs. 309-335. José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR Y RUIZ DE AGUIRRE, “Introducción al estudio de la sociedad altorriojana en los siglos X a XIV”, *Berceo*, 88 (1975), páxs. 3-29. José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR Y RUIZ DE AGUIRRE, “Los estudios históricos de tema medieval riojano: balance y reflexiones”, *Cuadernos de Investigación. Historia*, 9/2 (1983), páxs. 7-20.

¹⁴ Ermelindo PORTELA SILVA, *La región del obispado de Tuy en los siglos XII al XV: una sociedad en la expansión y en la crisis*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1972. [Tese de doutoramento].

¹⁵ Ermelindo PORTELA SILVA, *La región del obispado de Tuy en los siglos XII a XV: una sociedad en la expansión y en la crisis*, Santiago de Compostela, El Eco Franciscano, 1976, páxs. 7-12.

¹⁶ Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1990. Portela Silva sinala como Deaño Gamallo accedeu ás fontes “bien pretrechado con el cedazo meto-

El Bajo Miño en el siglo XV. El espacio y los hombres, de María del Carmen Sánchez Carrera¹⁷.

Se ben o ámbito de investigación da segunda póla “cortazariana” se atopaba fóra do marco administrativo de Galicia, o seu íntimo vencello co mundo galego xustifica sobradamente a inclusión nesta relación historiográfica da tese de doutoramento *La región del Bierzo desde finales del siglo IX hasta mediados del siglo XIII. El proceso de ocupación y organización social del espacio*¹⁸, da Dra. Mercedes Durany Castrillo, na cal se resaltaban as súas características particulares —sostén da súa significativa individualidade— como factores de atracción do territorio berciano¹⁹.

Desde a última década da pasada centuria, asistíriase ao esmorecemento da aplicación do exame histórico de base rexional na esfera da investigación académica galega, mais non só, pois o Dr. José Ángel García de Cortázar y Ruiz de Aguirre e o Dr. Pascual Martínez Sopena vaticinaban á altura do ano 2003 —e seguían augurando en 2008—, que “el tiempo de los análisis de base regional parecía haber pasado”²⁰. Sen embargo, afortunadamente nin o método, nin as técnicas, nin os instrumentos asociados xurdiran con data de caducidade; ao contrario, convencidos da súa plena utilidade, aplícanse nesta ocasión concreta ao bispado de Mondoñedo, caracterizado como unha rexión territorial e historicamente construída²¹.

---

dológico del análisis regional, para buscar información acerca del número de los hombres, de sus medios de subsistencia y de las categorías que permiten entender el entramado de sus relaciones durante los dos últimos siglos de la edad media”. Ermelindo PORTELA SILVA, “Presentación”, en Carlos Alberto Deaño Gamallo, *Ribadavia y su comarca en la Baja Edad Media*, Sada (A Coruña), Edicións do Castro, 2004, páx. 5.

¹⁷ Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1991. Esta tese de doutoramento publicouse seis anos máis tarde: María del Carmen SÁNCHEZ CARRERA, *El Bajo Miño en el siglo XV: el espacio y los hombres*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1997.

¹⁸ Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1987.

¹⁹ Mercedes DURANY [CASTRILLO], *La región del Bierzo en los siglos centrales de la Edad Media 1070-1250*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1989, páx. 9.

²⁰ José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR [Y RUIZ DE AGUIRRE] e Pascual MARTÍNEZ SOPENA, “Los estudios sobre historia rural de la sociedad hispanocristiana”, *Historia Agraria*, 31 (2003), páx. 72. José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR [Y RUIZ DE AGUIRRE] e Pascual MARTÍNEZ SOPENA, “Los estudios sobre historia rural de la sociedad medieval hispanocristiana”, en Isabel Alfonso [Antón] (ed.), *La historia rural de las sociedades medievales europeas: tendencias y perspectivas*, Valencia, Universitat de València, 2008, páx. 126.

²¹ Por certo, o concepto de “región percibida” ou “región construída histórica o cientificamente” —segundo a taxonomía “cortazariana”— pode consultarse en: José Ángel GARCÍA

Efectivamente, desde esta perspectiva a rexión diocesana mindoniense sería a consecuencia dun complexo proceso de natureza antrópica, no cal os factores humanos actúan sobre o elemento espacial, outorgando semánticas. Sería o resultante dunha sinerxía secular, establecida entre interacción e interdependencia de converxencias e diverxencias de dobre carácter. Por un lado, de dinámicas internas —cuxa xenética sería tanto causa como efecto das súas especificidades—, e por outro lado, de fluxos externos —xa que nunca ficou nin inmune a influencias, nin impermeable a contextos—.

Neste sentido, as súas características constitutivas —definidoras ou descritivas, endóxeas ou esóxeas, centrípetas ou centrífugas, con visos de permanencia ou froito da conxuntura— dificultarían integrar a rexión diocesana mindoniense nestes “marcos geográficos dotados de absoluta intelixibilidade histórica” —ou sexa, “poseedores de todas las claves interpretativas de su propia historia”²²—. Non obstante, en ningún caso esta profiláctica afirmación impediría recoñecer o seu grao de autonomía, manifestada, por unha banda, na presenza de múltiples individualidades e particularidades, e por outra banda, na existencia de diferentes tempos, modos, ritmos e resultados en procesos globais.

Trala consideración rexional da diocese mindoniense, establécese a necesidade de determinar os prismas específicos que servirán para abranguer a análise desta realidade, os cales son explicitados no subtítulo.

En primeiro lugar, o territorio. A súa conceptualización antrópica motiva a prima atención ao proceso de construción histórica, coa finalidade de obter unha delimitación fiable da súa extensión, configuración e evolución espacial entre dous momentos cronolóxicos dados.

A continuación, o traballo centrarase no medio natural, factor esencial que inflúe, condiciona e/ou determina diferentes facetas da existencia, desenvolvemento e capacidade de interacción do elemento humano. Co obxectivo de ofrecer unha imaxe suficientemente fidedigna dos ecosistemas presentes, por unha banda, buscarase a sempre necesaria asistencia da xeografía física mais, por outra banda, conscientes das posibilidades teóricas da interdisciplinariedade, tratarase de transvasar —con recta prudencia e medida— coñecementos procedentes das ciencias da natureza.

DE CORTÁZAR [Y RUIZ DE AGUIRRE], “La región, sujeto histórico, objeto historiográfico”, en *I Encuentro de Historia de Cantabria*, 2 vols., Santander, Universidad de Cantabria, Gobierno de Cantabria, [1999], vol. 1, páxs. 29-51, coa definición concreta na pág. 41.

²² José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR [Y RUIZ DE AGUIRRE], *Sociedad y organización del espacio en la España medieval*, Granada, Universidad de Granada, D.L. 2004, pág. 50.

En segundo lugar, a comunidade. A heteróclita semántica e gradación deste significante, asociado á vertente social do territorio —lémbrese que, conforme afirmaba José Ángel García de Cortázar, “la región es un espacio social sujeto a las variaciones de la historia”²³—, obriga a iniciar o seu exame desde unha serie elemental de parámetros definidores, constitutivos, organizativos, relacionais, etcétera.

Consonte avance a investigación, abordarase o estudo histórico da realidade socioeconómica da rexión diocesana mindoniense, con especial atención ao hábitat rural, ao mundo urbano, ao valor polisémico da terra, ás relacións establecidas entre seres humanos e medio natural, aos sectores, actividades e técnicas produtivas, etc. Coa intención de completar e/ou sumar información, acudirase novamente aos datos fornecidos desde outras disciplinas, concretamente dende as ciencias sociais e as ciencias da natureza.

En terceiro lugar, o poder. A súa polifacética manifestación e interacción territorial e social someterase a análise a través das comunidades monásticas. O motivo desta decisión radica nunha serie de factores combinados: a súa salientable difusión e proxección espacial na rexión diocesana mindoniense, a súa estreita vinculación cos grupos magnaticios, a súa transformación en institucións de poder político, social, económico, relixioso, etcétera.

Por último, debe sinalarse que, se ben existirán apartados diacrónicos específicos, centrados nestes ámbitos substantivos, a temática e o enfoque metodolóxico seleccionados dotarán a territorio, comunidade e poder dunha presenza e desenvolvemento transversal ao longo do conxunto da obra, complementándose e realimentándose de forma continua.

Con respecto á súa cronoloxía, o período temporal sometido a estudo sitúase entre os séculos IX e XIII. A elección do prólogo débese a un acontecemento histórico transcendental —a confirmación da existencia mindoniense da sé episcopal dumienne— e a unha realidade instrumental —o aumento do material documental dispoñible—. Así mesmo, a selección do epílogo resulta acumulativa, destacando factores como o establecemento definitivo do centro diocesano na localidade de Vilamaior de Mondoñedo, o desenvolvemento efectivo do fenómeno urbano, etcétera.

Sen embargo, a determinación deste núcleo cronolóxico de catro centurias nunca será impedimento para que, como resultado directo da temática tratada, este abano temporal se amplíe de forma considerable, con recorridos xustificados, susceptibles de comezar na tardoantigüidade —v.g. no exame da

---

²³ GARCÍA DE CORTÁZAR, “La región, sujeto histórico...”, páx. 46.

sé britoniense— ou de rematar en época renacentista —sobre todo no caso do *monasticon* mindoniense—.

En definitiva, as coordenadas expostas nestas páxinas introdutorias demarcan, a trazos necesariamente grosos, a análise proxectada do bispado de Mondoñedo, unha rexión antiga, resultante do complexo proceso secular de construción antrópica enunciado. Con todo, lonxe de ser caracterizable como un fósil histórico, nos nosos días mantén unha parte significativa da súa semántica. Certamente, segue contribuíndo a definir a traxectoria territorial, social e histórica deste sector setentrional galego; conservando —despois de varias centurias e innumerables intentos de mutación— unha institución de poder, a sé episcopal, cuxa pegada —aínda que reformulada— continua resultando apreciable en determinadas facetas da existencia das comunidades humanas establecidas nesta paisaxe rexional no século XXI.